

DAHİ ALİMLƏRİ TANIYAQ:

Əbü-l-Həsən Bəhmənyar ƏL-AZƏRBAYCANI

Qədim və Orta əsr Azərbaycanının görkəmli alim, rəssam, xəttat, şair, musiqiçi, sərkərdə, dövlət və din xadimləri var ki, böyük əksəriyyətimiz ya onların haqqında az məlumatlıyıq, ya da onların varlığından xəbərsizik. Düzdür, bu məlumatlar uzun illər Sovet rejimi tərəfindən xalqdan gizlədildi, ortaya çıxarılanlar isə başqa xalqın nümayəndəsi kimi təqdim edildi. Elə bu gün də onlar haqqında geniş bilgilərə sahib deyilik. Növbəti araşdırmamız İbn Sinanın görkəmli davamçısı - Əbü-l-Həsən Bəhmənyar əl-Azərbaycani haqqındadır.

Tarixdə elə alimlərin, elə qüdrətli şəxsiyyətlərin izləri yaşayır ki, biz o adlarla, imzalarla fəxr edirik. Azərbaycan fəlsəfi fikrinin öncüllərindən olan Bəhmənyarın xidmətləri əvəzsizdir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Əbü-l-Həsən Bəhmənyar Azərbaycani-Şərqi peripatetizminin görkəmli nümayəndələrindən biri, Azərbaycan fəlsəfi məktəbinin banisidir.

Onun İbn Sinanın şagirdi olduğu qeyd edilir. Dahi filosofun doğum yeri naməlumdur. Ancaq filosof mənbələrdə, bir qayda olaraq, "əl-Azərbaycani" olaraq xatırlanır və Azərbaycandan olması vurğulanır. Şagirdi Zəhirəddin əl-Beyhəqi filosofun Azərbaycandan olmasını xüsusilə qeyd edir. Bəzi mənbələr onun əvvəllər Zərdüştü olduğunu, daha sonra İslamı qəbul etdiyini qeyd edirlər. Bəhmənyar Azərbaycani əksər Şərq peripatetikləri kimi öz əsərlərini ərəb dilində yazıb. Təkcə Azərbaycanda deyil, ümumilikdə Şərq fəlsəfəsi tarixində yaradıcılığı böyük əhəmiyyətə malik olan filosof həm də yetişdirdiyi dəyərli alimlərlə öz məktəbini yaradıb.

Bəhmənyarın həyatı

Əbülhəsən Bəhmənyar Mərzban oğlu böyük Azərbaycan filosofu, Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndələrindəndir. Azərbaycanda Şərq peripatetizminin ilk böyük nümayəndəsi olan Bəhmənyar X əsrin sonlarında doğulub. Tədqiqatçı həmin tarixi 993-cü il kimi göstərib. Orta əsr müəllifləri Bəhmənyarın "Azərbaycan ölkəsindən" ("min bilad Azərbaycan"), yaxud da "Azərbaycanlı" ("əl-Azərbaycani") olduğunu yazıblar. İlk mənbələrdə o, atəşpərəst (məcusi, zərdüştü) sayılır. Bir sıra müəlliflər isə, onun İslamı sonradan qəbul etdiyini söyləyirlər: "Professor Ə.K.Zəkuyev Bəhmənyarın "ibn əl-Mərzban" kimi tanındığını nəzərə alaraq, onu Cənubi Azərbaycan hakimləri olan Mərzbanlar nəslindən hesab edib. Mənbələrdə Bəhmənyar Mərzban oğlunun Kiya (hakim, bahadır) adlandırılması onun hakim olan Mərzbanlar ailəsinə mənsubluğunu göstərir. Əbülhəsən Bəhmənyar Şərqin ensiklopediyaçı alimi İbn Sinanın ən görkəmli şagirdi və davamçısıdır. Onun öz müəllimi ilə ilk görüşü haqqında yazırlar: "Bir dəfə İbn Sina dəmirçixanada olarkən Bəhmənyar oraya gəlib od istəyir. Dəmirçi deyir: "Qab gətir, içərisinə od qoyum apar". Bəhmənyar ovcuna bir qədər torpaq töküb deyir: "Odu bu qaba qoy". Bəhmənyarın dərrakəsini görən İbn Sina onu özünə şagird götürür".

Bəhmənyar İbn Sinaya hələ uşaq yaşlarından şagird olması barədə özü belə danışır: "Bir dəfə İbn Sinanın o biri şagirdləri ilə birlikdə mən şənbə günü fəxrlə dərse gəlmişdik. Elə oldu ki, müzakirədə lazımınca iştirak edə bilmədik. Müəllimimiz dedi: "Görünür, sizin istirahət gününüz faydasız keçib". Mən də yoldaşlarım kimi cavab verdim ki, istirahət günü gəzməyə getmişik və buna görə də dərsimizi yaxşı öyrənə bilməmişik. Bu cavabdan sonra müəllim ah çəkərək, gözü yaşarmış halda söylədi: "Kəndirbaz işi ilə gündəlik məşğul olduğundan öz kamilliyi ilə hər şeydən baş çıxaran müdrikləri belə heyrətə sala bilir. Niyə sizin aranızda bir ağıllı və müdrik uşaq çıxmadı ki, dərş oxumağı avaraçılıqdan üstün tutsun?" İbn Sina özü yazırdı ki, Bəhmənyar ona doğma oğlundan da yaxındır və bu oğlana yaxşı savad verib, onu istədiyi kimi tərbiyələndirə bilərsə, ondan görkəmli alim çıxar. Bütün bu deyilənlərdən məlum olur ki, Bəhmənyar İbn Sinadan 10-15 yaş balaca olub və deməli, onun doğum tarixi X əsrin sonlarına düşməlidir. Orta əsr müəlliflərinin bir çoxunun yazdığına görə, İbn Sinanın "Əl-mübahisat" (Birgə müzakirələr) və "Ət-

təliqat" (İzahlar) kimi əsərləri onun fizika, metafizika, psixologiya və məntiq elmlərinin bir sıra məsələlərinə dair Bəhmənyarla apardığı mübahisələrinin gedişində yaranıb. Elm tarixi üçün ən qiymətli fakt budur ki, "İzahlar" əsəri Bəhmənyarın öz dəst-xətti ilə yazdığı əlyazmada saxlanmışdır. Sankt-Peterburqda və Daşkənddə Bəhmənyarın sualları və İbn Sina'nın cavabları yazılmış iki məktub da qalır.

Çox güman ki, İbn Sina Əlaüddövlənin sarayında yaşadığı dövrdə Azərbaycan filosofu ondan uzaqda olub, buna görə də onunla məktublaşmağa başlayıb. Müəllimlə şagird arasında gedən mübahisələrə həsr edilmiş məktublardan bəzilərinin məzmunu onların təqribən XI əsrin 30-cu illərində yazıldığını göstərir".

Qeyd edək ki, mənbələrdə Əbülhəsən Bəhmənyarın ölüm tarixi fərqli göstərilir. Ayırı-ayrı müəlliflər tərəfindən gah 1038-ci, gah 1065-ci, gah 1066-cı, gah da 1067-ci illər kimi göstərilir.

Filosofun yaradıcılığı

Tarixi mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Əbülhəsən Bəhmənyar İbn Sinadan sonra otuz ildən bir qədər az ömür sürüb. Şərq peripatetizminin XI əsrin ortalarına aid mərhələsi birbaşa onun adı ilə bağlıdır. İbn Sina ənənələrini qoruyub saxlamaq filosofun üzərinə ciddi və məsul vəzifələr qoyurdu":O, var qüvvəsini əsirgəmədən Aristotelçi fəlsəfənin irəliyə doğru inkişafını təmin etməli idi. İbn Sina vaxtilə bəlkə də bu ümidlə sevimli şagirdi Bəhmənyar haqqında yazmışdı: "Onun axır gəlib mənim yerimdə olmasına bir şey qalmayıb". Bəhmənyar öz yaradıcılığında İbn Sina'nın əsərlərindən iqtibaslara geniş yer verib, müəlliminin ideyalarının daha artıq dərəcədə təbliğinə çalışıb".

Mənbələrdə və məxəzlərdə Bəhmənyarın aşağıdakı əsərlərinin adı qeyd edilib:

"Təhsil" ("ət-Təhsil"), "Məntiqə dair Zinət" ("əz-Zinət fi-l-məntiq"), "Gözəllik" ("əl-Bəhcə"), "Səadət" ("əs-Səadət"), "Musiqi kitabı" ("Kitab fi-l-musiqə"), "Metafizikanın mövzusu" ("Maudu elm ma bəd ət-təbiə"), "Mövcudatın mərtəbələri" ("Məratib əl-maucudat").

Tədqiqatçıların fikrincə, "Təhsil" əsəri Bəhmənyarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Filosof bu əsəri dayısı Əbu Mənsur Bəhram ibn Xürşid ibn İzədyara ithaf edib. Onun ərəb dilində orijinalının müxtəlif illərdə köçürülmüş əlyazma nüsxələri Rampur, Tehran, İstanbul, Vatikan, Qahirə, London və Beyrut şəhərlərinin kitabxanalarının əlyazma fondlarında saxlanmaqdadır. "Təhsil" ilk dəfə 1971-ci ildə Tehrandə nəşr edilib.

İbn Sina ilə mübahisələrdən doğulan əsər

Bəhmənyar İbn Sina ilə apardığı mübahisələr nəticəsində yazdığı bu əsərin quruluşuna görə "Bilik kitabı", mənalarnın əhatəsi sarıdan öz müəlliminin bütün əsərlərinə müvafiq gəldiyini müqəddimədə qeyd edir. Təhsil əsəri "Məntiq" ("əl-Məntiq"), "Metafizika" ("Elm ma bəd ət- təbiə") və "Əyani mövcud şeylərin halları" ("Əhval əyan əl- maucudat") olmaqla üç kitabdan ibarətdir. Bunlar Şərq peripatetizminin əsasən nəzəri hissəsini ifadə edir. Müəllif burda Aristoteldən başqa Empedoklun, Evklidin, Sokratın, Platonun və antik dövrün digər nəhəng alimlərinin adlarını çəkib, onlardan iqtibaslar gətirib. O, mühüm fəlsəfi problemlərin qoyuluşunda və həllində İbn Sinanın əsərlərindən, ümumiyyətlə fikirlərindən geniş bəhrələnərək müəlliminin yolunu ardıcıl davam etdirib.

"Təhsil" orta əsrlərdə məntiq, metafizika və təbiəti öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biri olub. Görkəmli ərəb filosofu Əbdüllətif Bağdadi (1163- 1231) peripatetizmə dair başqa əsərlərə yanaşı, bu kitabdan təhsil aldığını xüsusi qeyd edib.

Varlıq təlimi - vacib və mümkün varlıq

Bəhmənyarın metafizikasında anlayışların üstünlük dərəcəsi həcm genişliyinə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan ən geniş həcmə və ən böyük ümumiliyə malik "varlıq" anlayışı daha üstün hesab edilir. "Təhsil" kitabında göstərilir ki, "varlığa məntiqi tərif vermək mümkün deyil. Belə ki, o təsəvvürdə daha ilkindir, zira onun üçün nə cins, nə də fərqləndirici əlamət var. Bir sözlə, varlığı tanıdacaq daha mühüm bir şey yoxdur". Müxtəlif baxımdan nəzərdən keçirilən varlıq vacib və mümkün, səbəb və nəticə, ilkin və meydana çıxmış və s. qismlərə bölünür. Zəruri və mümkün qismlərə bölünməsi baxımından varlığın təsnifatı bütün Şərq peripatetiklərinin antologiyasında mühüm yer tutur. Zəruri, yaxud vacib varlıq mövcudatın əsasını təşkil edir, ondan savayı mövcud olan hər şey mümkün varlıq sayılır. Bəhmənyar varlığın qismlərini qarşılıqlı surətdə araşdıraraq yazır ki, "vacib varlıq qeyri-mövcudluğunun fərz edilməsi mümkün olmayan varlıqdır". Mümkün varlıq isə nə varlığı, nə də yoxluğu cəhətdən zəruridir. Filosof bununla belə bir fikri təsdiqləyir ki, "vacib varlıq öz-özlüyündə səbəbsiz varlıqdır, çünki öz varlığında onun bir səbəbi olsaydı, varlıq həmin səbəb ilə mövcud olardı. Onda o, öz-özlüyündə vacib varlıq olmazdı. Mümkün varlıq öz mahiyyətinə görə mümkün sayılan varlıqdır. Belə ki, onun varlığı və yoxluğu bir səbəblədir".

Əbunəsr Farabi göstərirdi ki, mümkün varlıq öz-özlüyündə mümkün, vacib varlığın sayəsində isə zəruridir. Bu müddəə İbn Sina, Bəhmənyar və sonrakı peripatetiklər tərəfindən də qəbul edilib. Bəhmənyar vacib varlıq haqqında "səbəbi olmayan varlıq", "ilk səbəb", "tək" ifadələrini işlədib. Ərəbdilli peripatetiklər ilk səbəb və onun nəticəsi məsələsi ilə dərinlən maraqlanıb, öz antoloji təlimlərini bu təməl

üzərində qurmuşlar. Bu baxımdan Yəqub Kindi ilk səbəbə dair elmi "ilk fəlsəfə" kimi dəyərləndirib. Bütün mövcudatı səbəb və nəticə asılılığında təsəvvür edən Bəhmənyar isə yazırdı: "Qarşımıza çıxan iki şeydən biri səbəb, digəri isə nəticədir". Vacib varlığın mahiyyətsiz mövcudluğuna dair müddəaya gəldikdə, Şərq peripatetiklərinin hamısı bunda həmrəy idilər. Onların fikrincə, zəruri varlığın əsasında heç bir substansional mahiyyət durmur. Bəhmənyar bu münasibətlə yazır: "Öz-özlüyündə vacib varlıq üçün varlığın vacibliyini lazım bilən bir mahiyyətin olması doğru deyil. Onda varlıqdakı həmin vacibliyin o mahiyyətdən asılı olması və onsuz vacib olmaması lazım gələrdi... Bu halda vacib varlıq vacib olmazdı, çünki onunçün vacib olan səbəb var. Bu isə qeyri-mümkündür. Deməli, vacib varlıq üçün heç bir mahiyyət yoxdur". Bəhmənyara görə, mahiyyət ancaq mümkün varlıq üçündür. Vacib varlıq əvvəlcə substansiyadan ibarət mahiyyəti, daha sonra başqalarını əmələ gətirir. "Təhsil" kitabında deyilir: "Mahiyyətə malik hər bir şey nəticədir". Bu fikir "İzahat" kitabında da eynilə təkrar edilir".

Bu əsərlərin bütün şərq dünyasında geniş yayılması Bəhmənyarın o dövrdəki kütləviliyini göstərir. Bunların üzü köçürülərək, müxtəlif universitet və saray kitabxanalarında yayılırdı. Həmin əsərlər arasında ən məşhurları "İdrak", "Əz-zinə" ("Bəzək"), "Əl-behcə və-s-səadə" ("Sevinc və səadət"), "Fil-musiqa" ("Musiqi haqda") və başqalarıdır. Üzü köçürülüb, yayılmış həmin kitablar bu günə qədər demək olar ki, dünyanın bütün iri kitabxanalarında saxlanmaqdadır. Ötən əsrdən etibarən bu əsərlərin Avropa dillərinə tərcümə olunması başlanmışdır. Bəhmənyarın bəzi kitabları fars dilinə az qala onun özünün sağlığında çevrilmişdi. "Ət-Təhsil" əsəri tanınmış şərqşünas A.B. Saqadeyev tərəfindən rusçaya tərcümə olunaraq, 1983-cü ildə Bakıda üç cildə nəşr olunmuşdur.

Bəhmənyar öz fəlsəfi məktəbini yaratmış alimlərdəndir. Onun elmi və maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycanda, həmçinin bütün Şərqdə elmi-fəlsəfi fikrin inkişafı və yayılması işində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun tələbələri arasında ən parlaq sima böyük Xorasan filosofu və şairi Əbülabbas əl-Ləvkəri idi. Bəhmənyarın tədqiqatçıları Əl-Ləvkərinin və onun tanınmış tələbəsi Əbülfət ibn Xəyyamın yaradıcılığı vasitəsilə Bəhmənyarın Nəsirəddin Tusi məktəbi ilə qırılmaz əlaqələrini izləyirlər.

Müsəlman mədəniyyəti tarixində maarifçi və tədqiqatçı kimi tanınmış Şihab əd-Din əl-Mərcani fəlsəfə tarixindən bəhs edərkən Bəhmənyarın adını Şərqin ən görkəmli dörd korifeyi sırasında çəkir: "Onların arasında ən məşhurların və ən böyükləri Əbu Nəsr əl-Farabi, Əbu Əli ibn Sina, qazi Əbül Valid Məhəmməd ibn Əhməd İbn Rüşd və Bəhmənyar ibn əl-Mərvandır".